

Nevenka Černigoj Sadar SOCIALNI POLOŽAJ, MATERIALNI STANDARD IN NAČIN PREŽIVLJANJA PROSTEGA ČASA

Teoretska izhodišča članka pojasnjujejo odnose med strukturalnimi omejitvami in omejitvami, ki jih prinašajo socialne vloge, na eni strani ter individualno izbiro in samorealizacijo na drugi strani. Prosti čas je opredeljen z naslednjimi elementi: s svobodo, individualno izbiro in samoekspresijo. Materialni in socialni dejavniki, ki vplivajo na način preživljanja prostega časa in njegovo evalvacijo, so bili identificirani z metodami multivariantne analize podatkov, zbranih na vzorcu za Jugoslavijo 1987. Narejena je primerjava med Slovenijo, razvitimi, polrazvitimi in nerazvitimi regijami Jugoslavije. Motivacijski potenciali skupin iz različno razvitih socialnih okolij so bili pojasnjeni z Maslowo teorijo hierarhije motivov in s teorijo socialnih sprememb Chombarta de Lauwa.

In the theoretical introduction relationships between structural restrictions and limitations imposed by different social roles on the one hand and individual choice and self realization on the other are discussed. Free time is defined by the concepts of freedom, individual choice and self expression. Material and social factors influencing the leisure time are identified by means of multivariant analysis applied on data gathered on Yugoslav sample in 1987. Comparison between Slovenia, developed, semi- developed and undeveloped regions is made. The interpretation of motivational potentials of the groups is based on Maslow theory and the explanation of social change by Chombart de Lauwe.

prosti čas, kvaliteta življenja, motivacija, socialna diferenciacija, regije

UVOD

Stopnjo in oblike povezovanja med različnimi področji življenja so odvisne od nivoja družbenega in produkcijskega razvoja. Tako je bila na primer družina v predindustrijskem obdobju osrednje mesto za različne oblike socializacije, proizvodnjo materialnih dobrin, biološko in psihosocialno reprodukcijo. V primerih, ko so bile produktivne dejavnosti povezane s socialnimi interakcijami, pesmijo, plesom in rituali, je bilo težko ločiti delo od igre. Organizacijo življenja so določali dnevni, mesečni in sezonski ritmi naravnega univerzuma. Čas so si predstavljali na podlagi ponavljanja aktivnosti, prevladovalo je ciklično pojmovanje časa.

Proces industrializacije je povzročil diferenciacijo družbenih institucij in njihovih funkcij na vseh področjih življenja. Dokončen razcep med delovnim in bivalnim okoljem pomeni tudi ločitev med produkcijo, reprodukcijo in porabo. Začrtale so se meje med posameznimi področji življenja, kot so plačano delo, družina in prosti čas, med javno in zasebno sfero. Vsaj iz psihološkega zornega kota je bilo takšno ločevanje vedno dvomljivo, z uveljavljanjem informacijske družbe pa se pojavijo nove osnove za povezovanje med posameznimi področji življenja.

Povezanost prostega časa z vsakokratnim zgodovinskim in socialnim kontekstom pojasni zakaj ni splošno sprejete opredelitve prostega časa in zakaj zadrege raziskovalcev pri operacionalizaciji tega pojma. Najbolj splošno lahko prosti čas opredelimo kot hkratnost specifičnih aktivnosti (le-te naj ne bi bile vezane neposredno na ekonomske vloge), izkušenj (pozitivne) in časa, ki ga predstavlja tako imenovani zunajdelovni čas (Roberts, 1988). Naštete značilnosti pa se ne ujemajo vedno, kar pomeni, da ni jasnih in rigidnih mej, ki bi ločevale prosti čas od preostalih področij življenja. Meje prostega časa so relativne in v mnogih primerih zgolj subjektivno določljive. Na ta način bi pravzaprav lahko opredelili katerokoli področje življenja, saj sta čas in aktivnost dimenziji, navzoči v vseh segmentih življenjskega prostora. Iz teh razlogov je v sodobnih teoretskih modelih razlage prostega časa predvsem izpostavljen odnos med strukturalnimi omejitvami in omejitvami, ki jih prinašajo socialne vloge, na eni strani ter individualno izbiro in samorealizacijo na drugi strani. V večini primerov je večji poudarek na vprašanih kako in zakaj kot pa na vprašanih kaj in kje. Prednost je torej dana razumevanju tistih socialnih in osebnih kontekstov, ki omogočajo izbiro, in ne pojasnjevanju industrijske segmentacije življenja.

ELEMENTI ZA OPREDELITEV PROSTEGA ČASA

Svoboda je sestavni del konvencionalne definicije prostega časa. Nekateri avtorji jo opredeljujejo zgolj kot osebno izkušnjo - to je občutek svobode, ko ne zaznamo omejitev, in je možna individualna izbira; drugi ta pojem razširijo do transcendence socialne realnosti. Tudi sociološko usmerjeni avtorji si niso enotni, eni pojmujejo svobodo kot situacijsko možnost smiselne akcije, drugi kot pozitiven in neločljiv del socialnega reda. Po mnenju slednjih naj bi bila svoboda pozitiven učinek izkušnje moči, pozitivna sankcija v primeru, ko se "dovoljene svobode odgovorno uporablja" (Mommias & van der Poel, 1987:164). Prosti čas se nanaša na proces socialne kontrole ali sisteme legitimizacij, ki so sestavni del prakse vsakdanjega življenja. Tako vsaka socialna skupina opredeljuje svoj prosti čas v nekem referenčnem okviru, v odnosu do zahtev druge(ih) socialne(ih) skupin(e): delavci na primer opredeljujejo svoj prosti čas v odnosu do zahtev delodajalcev, gospodinje v odnosu do zahtev otrok in moža, itd. "Prosti čas ni 'odprt prostor' brez vlog in strukture, je socialni prostor z določenimi vrstami odprtosti" (Kelly, 1987:168), torej ni definiran z odsotnostjo pravil, ampak z njihovo prisotnostjo. Različni sistemi legitimizacije sicer osmišljajo individualno prakso, toda če jih je preveč, ali pa, če so izključujoči, lahko povsem blokirajo posameznikovo samoekspresijo.

Samoekspresija pa je tesno povezana z drugim elementom opredelitve prostega časa to je z zadovoljstvom, veseljem, užitkom. Iz psihološkega zornega kota bi ta element lahko opredelili kot optimalno razmerje med posameznikovo sposobnostjo in interesi ter izvajanjem aktivnosti. Csikszentmihalyi (1975) na primer, opredeli prosti čas kot ekspresivno aktivnost, ki je intrinzično nagradujoča. Iz sociološkega zornega kota pa je tisto, kar je šketo za legitimno, socialno produciran učinek strukturalnih pravil zadovoljstva in nezadovoljstva. Iz zgodovine posegov države v prosti čas in zgodovine športa je razvidno, da je veselje, zadovoljstvo vključeno v širok razpon kodov, od socialne integracije, moralne in politične vzgoje do načel "zdrav duh v zdravem telesu". Ljudje sicer lahko opravljajo določeno aktivnost, ali pa so pasivni "iz čistega zadovoljstva", toda povezava z obstoječimi načeli dominantnega socialnega reda je tista, ki to zadovoljstvo ohranja, ali pa ga popolnoma nevtralizira.

Gledano zgodovinsko je bil prosti čas v preteklosti privilegij manjšine. Veblen (1953) ugotavlja, da se je s pojavom zasebnega lastništva družba razdelila na dva osnovna razreda: nižji razred, ki se ukvarja s proizvodnim delom, in višji razred, ki se ukvarja z neproduktivnim delom oziroma upravljanjem. Težnja k materializaciji in vidni uspešnosti ob pomoči določenih simbolov predstavlja osnovni vzorec življenja vladajočega razreda. Zagotavljanje sredstev z namenom zadovoljiti predvsem eksistenčne potrebe pa je značilno za razrede, ki se ukvarjajo s fizičnim oziroma proizvodnim delom. Avtor meni, da sta osnovna dejavnika, ki pokažeta ugled in bogastvo, poraba denarja in prosti čas. Tudi Weber (1968) omenja življenski stil, kulturne okuse in interese kot elemente, po katerih se statusne skupine med seboj razlikujejo. Od sodobnejših avtorjev pa je Bourdieu (1984) eden izmed tistih, ki najbolj jasno pokaže, da so vzorci obnašanja in razne oblike kulturnega kapitala bolj subtilni indikatorji razlikovanja med socialnimi skupinami, kot pa so to lahko različne oblike posedovanja materialnih dobrin.

IZHODIŠČA ZA EMPIRIČNO ANALIZO

Skrajševanje delovnega časa je v programu delavskih sindikatov že od njihovega začetka. Tako je minimum prostega časa zagotovljen vsem delovnim ljudem, medtem ko sta njegova vsebina in dostop do virov, ki so potrebni za osebno samorealizacijo, še vedno odvisna od socialnega in ekonomskega položaja. Nekateri raziskovalci so napovedovali, načrtovalci države blaginje pa pričakovali, da se bodo z večjo razvitostjo razlike v načinu preživljanja prostega časa, ki izhajajo iz socialnega in materialnega položaja zmanjšale. Empirična dejstva pa za zdaj kažejo le na skromne začetke tega procesa, zato še naprej ostajajo v središču pozornosti vprašanja, kot so:

- **Kateri socialni in materialni dejavniki vplivajo na način preživljanja prostega časa?**
- **Kako pomembni so posamezni dejavniki v različno razvitih okoljih?**

Pri našem raziskovanju smo izhajali iz naslednjih hipotez:

- 1) Čim bolj so socialne in materialne razmere ugodne tem večja je raznolikost v načinu preživljanja prostega časa.
- 2) Čim večja je stopnja razvitosti okolja, tem manjši pomen imajo konvencionalne sociodemografske značilnosti, kot sta na primer spol in starost. Isto velja tudi za materialni standard.
- 3) Dejavnosti, povezane z zadovoljevanjem nadeksistenčnih potreb, so konstitutivni element prostega časa. Aspiracije po novih dejavnosti v prostem času so bolj pogoste v razvitih kot v nerazvitih okoljih.

Izbira indikatorjev socialnih in materialnih pogojev življenja je bila narejena na osnovi dosedanjih raziskav (Chapin, 1974; Černigoj- Sadar, 1976; Gershuny & Jones, 1987; Thalín, 1986), ki so obravnavale odnos med socialnimi in materialnimi dejavniki ter vzorci aktivnosti oziroma načinom porabe časa in denarja. Teoretska izhodišča teh raziskav so temeljila na pojmih, kot so socialna diferenciacije, življenska obdobja, delitev dela, modernizacija, način življenja, socializacija in kakovost življenja.

Indikatorji **materialnih pogojev**¹ so razvrščeni v dve skupini. V prvo so vključeni indikatorji širšega fizičnega okolja, kot so: regije, stopnja urbanizacije, infrastruktura in objekti oziroma prostori, namenjeni dejavnostim v prostem času (kinodvorane, gledališča, prostori za rekreacijo).

V drugo skupino pa so uvrščeni indikatorji **standarda gospodinjstva**, to so: stanovanjski standard, opremljenost gospodinjstva z različnimi gospodinjstvenimi pripomočki in subjektivna zaznava pomanjkanja denarja za vsakdanje življenje.

Socialni indikatorji pa so razvrščeni v dve skupini, v indikatorje socializacije in družinske situacije. Med indikatorje **socializacije** so bili uvrščeni: spol, starost, izobrazba respondenta in njegovih staršev ter verske dejavnost. **Družinska situacija** pa je opredeljena s številom otrok, časom, porabljenim za nego in vzgojo otrok, ter časom, porabljenim za gospodinjstvo.

Zdravje je opredeljeno s številom subjektivno zaznanih bolezenskih simptomov.

Konkretne **dejavnosti** so tiste, ki kažejo na način zadovoljevanja individualnih in družbenih potreb: predstavljajo aktualizacijo danih življenjskih razmer obnemem pa ustvarjajo možnosti za individualne in družbene izboljšave. Dejavnosti v prostem času imajo številne pozitivne učinke (Iso-Ahola & Weissinger, 1984), zato so standarden kazalec kakovosti življenja v vseh izčrpnih socioloških in psiholoških študijah; poleg tega pa so tudi nepogrešljiv del študij o načinih življenja in življenjskih stilih. V tej študiji so za indikatorje načina preživljanja prostega časa uporabljeni odgovori na vprašanje: "S čim se ukvarjate v svojem prostem času?" Sledila je lista 27 dejavnosti.

PREVLADUJOČE DEJAVNOSTI V PROSTEM ČASU

Najbolj razširjene dejavnosti v prostem času so socialni stiki s sorodniki, prijatelji in znanci, vendar pa so le-ti v večini primerov bolj redki. Skoraj tretjina vprašanih v jugoslovanskem vzorcu² pogosto obiskuje prijatelje ali znance oziroma oni prihajajo k njim na obisk, le dobra petina pa je to izjavila za svoje sorodnike. Relativna socialna izolacija, to se pravi, da posameznik v prostem času nima stikov niti s sorodniki niti s prijatelji, ali pa so le-ti redki in enosmerni, je ugotovljena pri 5.1% vprašanih. Nekaj manj - 3.5%, pa je takih, ki nimajo nobenih stikov ne s sorodniki in ne s prijatelji. Ti deleži so višji od deležev, dobljenih na reprezentativnem vzorcu za Slovenijo (1984), pa tudi od deležev dobljenih na reprezentativnem vzorcu švedske populacije. Visoki deleži socialne prikrašnanosti pa veljajo zgolj za družabne stike, saj v primeru, ko potrebujejo konkretno pomoč, skoraj vsi (z izjemo treh vprašanih) prosijo za pomoč sorodnika, prijatelja, ali pa sosedu, če le ni problem preveč intimen in ga hočejo rešiti sami. Slovenija pa zaostaja za drugimi deli Jugoslavije glede družabnosti, ki se razvije ob srečanjih na ulici.³ S kvalitativnimi raziskavami bi bilo zanimivo ugotoviti kakšno vlogo imata "iti na obisk" in "se srečati" v različno razvitih regijah.

Tudi poslušanje radia in televizije so dejavnosti v prostem času, značilne skoraj za vse. Vse druge dejavnosti, povezane z množičnimi komunikacijskimi sredstvi, pa so manj pogoste. Branje časopisov in revij je šele na sedmem mestu, temu pa sledi branje beletristike. S sprehajanjem v prostem času po ulicah in trgovinah pa se konča seznam dejavnosti, s katerimi se ukvarja v prostem času več kot polovica vprašanih na jugoslovanskem vzorcu.

Socialni stiki s sorodniki in prijatelji ter poslušanje radia in gledanje televizije so običajno med najbolj pogostimi dejavnostmi v prostem času tudi v drugih evropskih deželah. Primerjava rezultatov na vzorcu za Jugoslavijo z rezultati na reprezentativnem vzorcu za Slovenijo dobljenimi leta 1984, pokaže, da ljudje v slovenskem prostoru pogosteje segajo po pisanih virih informacij kot ljudje v drugih delih Jugoslavije, več jih bere časopise in tudi beletristiko. V načinu preživljanja prostega časa sta med predstavniki

slovenskega in jugoslovanskega vzorca dve bistveni razliki, in sicer v virih informiranja in aktivnem oziroma pasivnem načinu porabe časa.

Tabela 1 Aktivnosti v prostem času

Deleži pozitivnih odgovorov:*

Področja aktivnosti:	Jugoslavija	Slovenija	regije:		
			razvite	polrazvite	nerazvite
	N=2240	N=288	N=988	N=582	N=670
MKS, kultura, izobraževanje					
- radio	87.9	90.3	89.1	88.1	85.8
- televizija	87.1	92.4	89.7	85.2	85.1
- branje beletristike	60.4	77.5	69.0	54.6	52.7
- gledališče, koncerti..	30.1	42.7	36.0	26.5	24.5
- študijski krožki, tečaji	12.3	16.3	16.0	13.2	9.0
Vrtnarjenje, hobiji, rekreacija					
- vrtnarjenje	40.4	49.5	45.0	34.1	39.1
- hobiji, ročna dela	37.6	50.0	43.1	35.7	31.0
- izleti	46.3	62.3	49.7	39.3	47.2
- šport	24.9	40.9	31.1	18.1	21.1
Družabne aktivnosti					
- obiski sorodnikov, prijateljev, znancev**	41.6	34.3	43.6	43.6	37.0
- obiski restavracij/gostiln, plesov***	51.2	65.6	57.6	43.1	48.9

* Če ni označeno posebej, pozitivni odgovori pomenijo: redko ali pogosto se ukvarja z določeno aktivnostjo.

** Upoštevani so hkrati odgovori na štiri vprašanja, pozitivna vrednost pomeni vsaj en odgovor z oznako "pogosto".

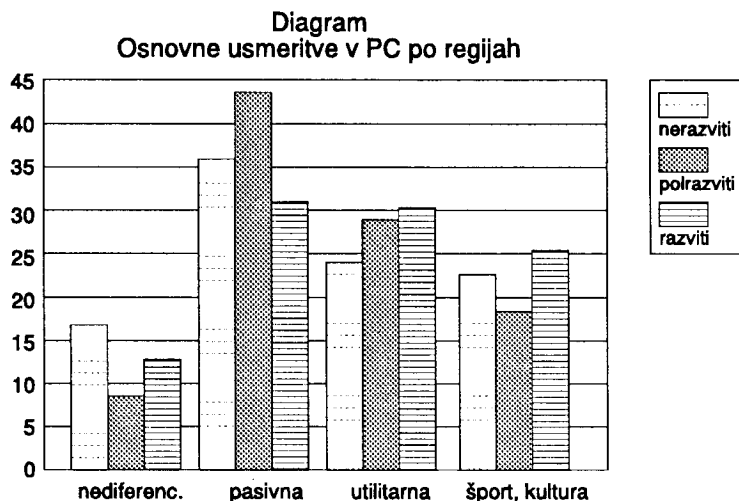
*** Upoštevani so hkrati odgovori na tri vprašanja, pozitivna vrednost pomeni vsaj en odgovor z oznako "redko" ali "pogosto".

RAZLIKE MED REGIJAMI GLEDE POGOSTOSTI POJAVLJANJA POSAMEZNIH PODROČIJ DEJAVNOSTI

Iz tabele 1 je razvidno, da se deleži udeležencev na posameznih področjih dejavnosti praviloma večajo s stopnjo razvitosti regij in so najvišji v Sloveniji. To dejstvo potrjuje našo prvo hipotezo. V prid tej hipotezi govorijo tudi razlike v osnovnih usmeritvah v prostem času⁴ med regijami.

Diferenciacija v načinu preživljanja prostega časa je na nerazvitih območjih minimalna, prevladuje en modalni vzorec, to je fizično pasivni način preživljanja prostega časa. Na razvitih območjih pa so razlike med modalnim vzorcem in preostalimi minimalne, delež ljudi s pasivnim vzorcem je skoraj enak deležu ljudi z utilitarnim načinom preživljanja prostega časa, dokaj pa se približa tudi kulturnemu oziroma rekreativnemu vzorcu. Torej ne samo, da je na razvitih območjih način preživljanja prostega časa bolj

pester, poleg tega so tudi manjše razlike v pogostosti pojavljanja osnovnih usmeritev v prostem času.

SUBJEKTIVNA OCENA NAČINA PREŽIVLJANJA PROSTEGA ČASA

Odnos med zadovoljstvom s prostim časom in pozitivno oceno splošne blaginje je pozitiven (Ragheb, 1989). Zadovoljstvo z dejavnostmi je pozitivno povezano tudi z razpoloženjem, emocionalnim ravnotežjem, in negativno z depresijo (Lewinsohn & Libet, 1972; Lewinsohn & Graf, 1973). To dokazuje transfer zadovoljstva in povezanost izkušenj na posameznih področjih življenja. Iz tega razloga je pomembno vedeti ne samo, ali so ljudje zadovoljni ali ne, ampak tudi kaj zaznajo kot ovire za opravljanje željenih dejavnosti.

Pri zadovoljevanju nadeksistenčnih potreb, ki implicirajo možnost izbire, ločimo več stopenj: od negativne skrajnosti, ko posameznik meni, da prostega časa nima, do pozitivne skrajnosti, ki se kaže v zadovoljstvu z obstoječim načinom preživljanja prostega časa.

Tabela 2 Subjektivna ocena načina preživljanja prostega časa

Subjektivna ocena:	Jugoslavija	Slovenija	regije:		
			razvite	polrazvite	nerazvite
	N=2240	N=282	N=977	N=576	N=664
nima prostega časa	9.5	8.5	10.5	9.2	7.5
ni zadovoljen	16.8	9.9	14.9	20.5	16.1
niti zadovoljen, niti nezadovoljen	22.4	23.4	23.4	20.1	23.2
je zadovoljen	51.3	58.2	51.4	50.2	53.2
	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Skoraj eden izmed desetih respondentov v jugoslovanskem vzorcu meni, da nima prostega časa; približno še enkrat toliko pa jih z načinom preživljanja prostega časa ni zadovoljnih. To so izredno visoki deleži, saj gre za prikrajševanje formalno sicer zagotovljenih pravic in omejevanje zadovoljlitve tistih potreb, ki so osnova za kakovost življenja. Ženske bolj pogosto kot moški menijo, da nimajo prostega časa in da so s kakovostjo le-tega nezadovoljne. Več negativnih ocen zasledimo tudi v obdobjih od 25. do 54. leta ter med srednje in visokoizobraženimi. Najbolj zadovoljni z obstoječim načinom preživljanja prostega časa so v Sloveniji, najmanj pa v ožji Srbiji. Tudi izrazite deprivacije na področju prostega časa je najmanj v Sloveniji, največ pa v ožji Srbiji.

OVIRE ZA REALIZACIJO ŽELJENEGA NAČINA PREŽIVLJANJA PROSTEGA ČASA

Skoraj vsak drugi vprašani (46.5%) navaja eno ali več ovir, ki preprečujejo, da bi svoji prosti čas preživel tako, kot si želi. Med najbolj pogosto omenjenimi ovirami sta denar in čas. Denarne ovire skoraj enako pogosto omenjajo tako moških kot ženske, v različnih starostnih obdobjih in izobrazbenih skupinah. Zaznava te ovire je bolj povezana z aspiracijami kot pa z dejanskim finančnim stanjem, obenem pa je v naši kulturi tudi socialno najbolj sprejemljiva; omenjanje drugih ovir (na primer, pomanjkanje časa, družbe ipd.) se lahko šteje tudi za osebno pomanjkljivost. V nerazvitih regijah denar bolj pogosto (70.45%) omenjajo kot oviro kot v razvitih (63.8%) ali v Sloveniji (58.3%).

Pomanjkanje časa je povezano tako z dejanskimi obveznostmi kot z aspiracijami in (ne) sposobnostjo racionalne organizacije življenja. To dokazujejo razlike, ki jih ni moč pojasniti zgolj s pripadnostjo posameznim socialnim skupinam. Ženske to oviro bolj pogosto omenjajo (69.2%) kot moški (61.2%), mladi in del srednje generacije bolj pogosto (okoli 70%) kot starejši (42.7%); in celo kar za petino upokojenih je čas pomembna ovira. Tudi za večino ljudi (79.0%) z visoko izobrazbo je čas najbolj pomembna ovira, medtem ko to oviro omenja le približno vsak drugi (54.8%) z nižjo izobrazbo. Ljudje v razvitih regijah bolj pogosto omenjajo pomanjkanje časa (68.5%) kot tisti v nerazvitih (57.2%). Pomanjkanje časa je, z izjemo žensk, značilno za skupine, ki so v boljšem socialnem položaju. Nakazuje se teza, da imajo čas tisti, ki imajo sorazmerno slabe socialno ekonomske vire, so manj aktivni in imajo nizke aspiracije.

Pomanjkanje ustreznih objektov oziroma prostorov za dejavnosti v prostem času pomeni oviro le za dobro četrtino (27.6%). To je predvsem problem mlajše generacije in tistih, ki imajo srednjo ali višjo izobrazbo.

Slabo splošno kondicijo ali bolezen omenja kot oviro za preživljanje prostega časa vsak četrti. Pri tem vodijo ženske (27.7%) pred moškimi (21.6%), najstarejši (60.1%) pred najmlajšimi (8.7%), ter najnižje izobraženi (53.45%) pred najvišje izobraženimi (16.6%).

Glede na to, da so subjektivne zaznave ovir lahko le en vir informacij pri analizah prostega časa, si pogledajmo še druge objektivne indikatorje. Zanimalo nas je, po katerih značilnostih se razlikujejo skupine, ki poročajo o ovirah za željeni način preživljanja prostega časa, od tistih, ki takšnih ovir ne zaznajo.⁵

Tabela 3 Značilnosti skupin, ki poročajo o ovirah za željeni prosti čas

Koeficienti standardizirane diskriminativne funkcije:

Spremenljivke:	Jugoslavija	Slovenija	regije:		
			razvite	polrazvite	nerazvite
Fizično okolje					
-regije	.27	*			
-urbanizacija					.28
-infrastruktura			-.27	-.25	
-objekti za prosti č.		-.33			.16
Materialni položaj					
-stanovanjski standard	-.24		-.12	.34	.27
-opremljenost gosp.	-.19	-.46	-.28		.15
-pomanjkanje denarja	-.43		-.29	.49	.47
Socializacija					
-leto rojstva	.26		.42	.20	-.51
-spol				.38	
-izobrazba	.41	.59	.51	-.45	
-izobrazba očeta	-.19			.28	
-izobrazba matere	.25			-.34	
-obisk verskih obr.				-.16	.31
Družinska situacija					
-število otrok			.21	.18	
-nega in vzgoja otr.	.15	.54	.18		-.30
-gospodinjstvo delo				.36	
Zdravje					
štev. bolezen. simpt.	.66	.50	.60	-.62	-.46
kanonične korelacije	.31	.22	.31	.39	.33
Centroidi skupin:					
1-nič ga ne ovira	-.31	-.25	-.34	.38	.29
2- ovira ga	.35	.21	.31	-.48	-.41

*prazen prostor - spremenljivka ni vključena v končno enačbo

Upoštevali smo več dimenzij hkrati, najpomembnejše in najpogostejše za razlikovanje obeh skupin pa so: število bolezenskih simptomov, izobrazba, čas, porabljen za nego in vzgojo otrok, materialni položaj gospodinjstva in starost. To so dimenzije, ki so se pokazale za pomembne, z redkimi izjemami pri vseh vzorcih. Tisti, ki ne morejo preživeti svojega prostega časa tako, kot bi želeli, imajo več bolezenskih simptomov, so bolj izobraženi, jim sicer ne zmanjkuje denarja za vsakdanje življenje, imajo pa slabše opremljena gospodinjstva in nižji stanovanjski standard - kar kaže na to, da večino svojega denarja porabijo za najbolj osnovne življenske potrebe. Poleg tega pa precej časa porabijo za nego in vzgojo otrok - to je mlajša in delno generacija srednjih let. Socialni in ekonomski dejavniki so za razlikovanje med obema skupinama v bolj razvitih okoljih manj pomembni kot v preostalih. To je najbolj razvidno, če primerjamo vzorec Jugoslavije s podvzorcem

za Slovenijo. Pri jugoslovanskem vzorcu je pomembnih devet dimenzij, med njimi še posebej kazalci socializacije in ekonomskega položaja. Pri podvzorcu za Slovenijo pa jih je pomembnih samo pet: izobrazba, čas, porabjen za nego in vzgojo otrok, število bolezenskih simptomov, opremljenost gospodinjstva ter prostori in objekti za prosti čas. Tudi skupina, ki zazna ovire, se od skupine, ki ne zazna ovir, bolj razlikuje na jugoslovanskem vzorcu kot na slovenskem. Tako ekstremnih razlik med regijami ni zaslediti, je pa pomen ekonomskih in demografskih dimenzij večji v nerazvitih regijah kot v razvitih.

Rezultati analize objektivnih kazalcev socialnega in ekonomskega položaja so v skladu s subjektivno zaznanimi ovirami, le da običajno ljudje svojega zdravstvenega stanje ne izpostavijo, ali pa vsaj ne uvrstijo na prvo mesto (to naredijo le starejši); pomanjkanje denarja in časa je običajno tisto, kar je zaznano kot najbolj moteče. Analiza objektivnih podatkov pa je odkrila povezanosti, ki pri subjektivnih poročanjih niso poudarjene, to je, da gredo obremenjenost, produktivnost, bolezenska simptomatika z roko v roki z neizpolnjenimi aspiracijami glede željenega načina preživljanja prostega časa. Takšne povezave pa lahko izničijo učinek še tako dobro načrtovane socialne politike.

SOCIALNE IN EKONOMSKE DETERMINANTE DEJAVNOSTI V PROSTEM ČASU

Različni načini preživljanja prostega časa so kulturno in zgodovinsko določeni, poleg tega pa obstajajo še številni socialni, materialni in osebnostni vplivi. V Jugoslaviji so izmed kazalcev širšega fizičnega okolja, materialnega standarda, družinske situacije in zdravja kazalci socializacije in demografski kazalci najbolj pomembni (Tabela 4). Slednje lahko prištejemo med socializacijo v širšem pomenu, saj različne starosti ne implicirajo samo različnih fizičnih in psihičnih potencialov, ampak tudi različne socializacijske vplive, podobno velja tudi za spol.

Osebna izobrazba ima največjo prediktivno vrednost za pestrost dejavnosti v prostem času. Izobrazba je bolj pomembna v razvitih kot v manj razvitih regijah, po vsej verjetnosti gre za kumulativen učinek osebnih virov in širšega socialnega okolja. Čeprav so bile napovedi, da bo izobrazba s tem, ko bo zajela širše sloje ljudi, postala manj pomembna za način preživljanja prostega časa, pa ima tako v Jugoslaviji kot tudi v drugih deželah še vedno odločilno vlogo. Največje razlike so v srednjih izobrazbenih nivojih, med poklicnimi šolami in preostalimi srednjimi šolami. Pri **izobrazbi staršev** pa ima **izobrazba matere večji vpliv** na prosti čas kot **izobrazba očeta**, izjema je le vzorec osrednje Srbije, v katerem ima izobrazba očeta večji poudar v primerjavi z materino izobrazbo. Tudi v drugih raziskavah (Černigoj Sadar, 1979) se je izobrazba matere pokazala odločilna za vzorce dejavnosti v zunajdelovnem času. Po vsej verjetnosti se v takšnih primerih kaže specifičen socializacijski vzorec, v katerem je vloga matere odločilnejša od vloge očeta.

Med najbolj pomembne prediktorje spada tudi **starost**, največjo pojasnjevalno vrednost ima v nerazvitih regijah. V teh regijah ima **spol** tak pomen kot izobrazba, medtem ko v drugih regijah spol nima odločilnega vpliva.

Stanovanjski standard nima pomembnega vpliva na število dejavnosti v prostem času, po vsej verjetnosti ima bolj posreden vpliv v smislu preusmeritve finančnih virov od kulturnih dobrin k materialnim, potrditev za to tezo dobimo predvsem v manj razvitih okoljih (glej tabelo 3). **Opremljenost gospodinjstva** s predmeti bele tehnike in raznimi pripomočki, ki skrajšujejo čas gospodinjanskega dela, pa ima pomemben vpliv na način preživljanja prostega časa, zlasti v manj razvitih regijah. Kazalci materialnega položaja

gospodinjstva so bili dopolnjeni tudi z zaznavo pomanjkanja denarja za najnujnejše življenske potrebščine, vendar pa subjektivna zaznava pomanjkanja denarja ni bistveno pripomogla k pojasnitvi variabilnosti v prostem času posameznih območjih le minimalno v celotnem jugoslovanskem vzorcu.

Tabela 4 Socialne in ekonomske determinante števila prostočasnih dejavnosti

Standardizirani beta koeficienti:

Neodvisne spremenljivke:	Jugoslavija	Slovenija	regije:		
			razvite	polrazvite	nerazvite
Fizično okolje					
-regije	.07***				
-urbanizacija					
-infrastruktura	-.06*		-.10*		
-objekti za prosti č.	.11***	.20***	.17***		
Materialni položaj					
-stanovanjski standard					
-opremljenost gosp.	.13***		.11***	.15***	.19***
-pomanjkanje denarja	.04*				
Socializacija					
-leto rojstva	.19***	.31***	.19***	.11***	.22***
-spol	.05**				.20***
-izobrazba	.27***	.36***	.32***	.25***	.21***
-izobrazba očeta	.06*			.20***	
-izobrazba matere	.11***		.16***	.12**	.08*
-obisk verskih obr.					-.10**
Družinska situacija					
-število otrok	-.08***	-.14**	-.08**	-.12***	-.13***
-nega in vzgoja otr.					
-gospodinjstvo delo					.10*
Zdravje					
štev. bolczen. simpt.	.04*				.12***
multiplni R	.63	.68	.63	.70	.58

Signif. T: *** = .001, ** = .01, * = .05

Prazen prostor - spremenljivka ni vključena v končno enačbo

Od kazalcev družinske situacije ima najbolj pomemben vpliv število otrok, tisti, ki imajo otroke, so v slabšem položaju. Čas, porabljen za delo v gospodinjstvu, pa je pomemben samo v nerazvitih regijah, v teh regijah porabijo v poprečju več časa za gospodinjstva opravila kot drugod.

Pri prediktorjih širšega fizičnega okolja pa so pomembni objekti in prostori za prosti čas, predvsem v bolj razvitih krajih, pa tudi v Jugoslaviji kot celoti. Zanimivo je, da ima stopnja razvitosti, vsaj za število dejavnosti v prostem času, v primerjavi s socializacijskimi dejavniki zanemarljiv vpliv; zlasti za elitne dejavnosti v prostem času je bolj pomembna osebna izobrazba kot pa kraj bivanja.

Boleznska simptomatika je v pomembni povezavi s številom dejavnosti na nerazvitih območjih. Število bolezenskih simptomov ima nizko, toda pozitivno vrednost, kar nakazuje preobremenjenost tistih, ki se ukvarjajo z večjim številom aktivnosti v prostem času kot drugi.

Empirični podatki kažejo, da obstaja nekaj **skupnih dimenzij**, ki vplivajo na način preživljanja prostega časa v **različnih regijah Jugoslavije**, čeprav se pomen le-teh razlikuje. Te dimenzije so: **izobrazba, starost, opremljenost gospodinjstva, izobrazba matere in število otrok**. Praviloma imajo **te dimenzije večji pomen na manj razvitih območjih**. Z izjemo opremljenosti gospodinjstva (ta dimenzija leta 1975 ni bila vključena v analizo reprezentativnega vzorca za Slovenijo) so to dimenzije, ki so pomembno prispevale k razlikovanju med različnimi vzorci aktivnosti po končanem delu leta 1975 (Černigoj-Sadar, 1979).

Prediktorji, po katerih se **razlikujejo razvite in nerazvite regije**, pa so: preskrbljenost z objekti in prostori za prosti čas za razvite regije ter spol in religiozna praksa za nerazvite regije. V nerazvitih regijah je več socializacijskih dimenzij, ki so pomembne za prakso v prostem času, kot v razvitih regijah. Spol, ki se je v dosedanjih raziskavah pri nas in po svetu pojavljal kot najbolj pomemben prediktor za način preživljanja prostega časa, za število dejavnosti v prostem času za razvita območja ni pomemben. Toda tudi za razvita območja je pomemben, če upoštevamo vsebino aktivnosti, vendar pa vpliv spola ni več tako konstanten in predvidljiv, kot se je kazalo do sredine osemdesetih let. To velja predvsem za mlajše generacije (na primer nekatere družabno zabavne dejavnosti zunaj doma in kulturne aktivnosti). Ali je to specifična življenjskega obdobja (mladosti oziroma zgodnje odraslosti) ali gre za trajnejšo spremembo v vzorcih obnašanja nove generacije, za zdaj še ni možno odgovoriti.

Uporabljeni kazalci socialnega in ekonomskega položaja so dokaj dobri prediktorji, saj pri različnih vzorcih pojasnijo od dobre tretjine do polovice variance števila aktivnosti v prostem času. In če prosti čas ni več samo domena privilegiranih, pa je pester in razgiban način porabe tega časa še naprej dosegljiv le tistim z boljšim socialnim in ekonomskim položajem. Iz predstavljene analize empiričnih podatkov je razvidno, da je za način preživljanja prostega časa v nerazvitih regijah pomembnih več socialnih in materialnih dejavnikov kot v razvitih regijah, toda zmanjševanje pomena posameznih dejavnikov, zlasti starosti, ni tako enoznačno, kot smo predvidevali v drugi izhodiščni hipotezi, zato jo lahko le delno potrdimo.

MOTIVACIJSKI POTENCIALI ZA SPREMEMBE

Stopnja zadovoljstva z načinom preživljanja prostega časa še ne omogoča predikcije sprememb. Kritičen element so aspiracije. To je psihosociološki proces, ki spodbuja subjekte k bližnjim ali bolj oddaljenim objektom (ti so lahko materialni produkti, aktivnosti ali abstraktne ideje) in jim pomaga pri definiranju in usmerjanju njihovih načrtov (Chombart de Lauwe et al, 1976:7). Ni nujno, da je vsaka aspiracija realizirana, toda gotovo je vsaka aspiracija predhodnik svobodne dejavnosti.

Aspiracije po novih dejavnostih v prostem času so pomembno povezane s starostjo, izobrazbo in regijo, medtem ko razlik po spolu ni. Pri aspiracijah se nakazujejo spremembe glede razlikovanja po spolu, ki jih pri dosedanjih raziskovanjih ni bilo zaslediti. Pri vzorcih populacije, zajetih od sredine sedemdesetih let do prve polovice osemdesetih let⁷, so namreč ugotovljene pomembne razlike med skupinami moških in žensk v različnih življenjskih obdobjih. Vendar pa analiza podatkov iz druge polovice osemdesetih let

upoštevata zgolj kvantitativne kazalce aspiracij, tako da je le-te možno interpretirati ali kot pozitivne ali kot negativne premike v razmerjih med skupinami moških in žensk.

Aspiracije po novih dejavnostih drastično upadejo po 35. letu. Približno polovica ljudi med 15. in 24. letom ima želje po novih dejavnostih, po 55. letu pa je takih le 15.4%. Podobne rezultate dobimo, če primerjamo najvišjo in najnižjo izobrazbeno skupino. Aspiracije upadejo s splošnim nivojem razvoja regije.

Tabela 5 Aspiracije za nove aktivnosti

Deleži pozitivnih odgovorov:

	Jugoslavija	Slovenija	regije:		
			razvite	polrazvite	nerazvite
aspiracije za nove aktivnosti	32.0	41.8	39.2	27.1	26.3

Po analogiji z Maslowo teorijo motivacije (Maslow, 1954) lahko govorimo o motivaciji pomanjkanja v primeru, ko ljudje, ki niso zadovoljni z načinom preživljanja prostega časa, želijo spremembe, in o motivaciji rasti takrat, ko ljudje, ki so sicer zadovoljni z načinom preživljanja prostega časa, želijo novih dejavnosti. In delež slednjih je v razvitih regijah kar dvakrat višji (27,3%) od deleža v nerazvitih (13,1%). Torej so možnosti za spremembe v razvitejših regijah v primerjavi z manj razvitimi regijami ne samo večje, ampak tudi kakovostno drugačne, iz naslednjih razlogov: vzorce aktivnosti določa manj socialno ekonomskih dejavnikov, pomen le-teh je v poprečju manjši, motivacijski potenciali pa so večji in drugačni.

K večji razliki v procesih spreminjanja pa prispeva tudi drugačna aktualna socializacija dejavnosti šoloobveznih otrok v prostem času. V primerjavi s starši iz drugih republik na primer slovenski starši najbolj pogosto poročajo o organizirani zunaj dejavnosti svojih otrok, to pa pomeni večjo heterogenost socializacijskih virov in s tem tudi večjo možnost izbire. Ti starši vodijo tudi v aspiracijah, da bi se njihovi otroci učili tujega jezika in računalništva, medtem ko so aspiracije za druga področja kulture in športa dokaj neenakomerno razporejene in niso neposredno povezane s stopnjo razvitosti republike.

ZAKLJUČKI

V vseh okoljih so navzoči nekateri elementi globalizacije prostega časa, ki ne poznajo kulturnih in socialnih mej. Raznoličnost v načinu preživljanja zunajdelovnega časa pa je še vedno vezana na ugodne socialne in materialne razmere. Razlike v deležih posameznih vzorcev dejavnosti so v razvitih regijah manjše kot v nerazvitih, kjer se pojavljata le eden ali dva prevladujoča vzorca aktivnosti.

Izobrazba, starost, družinski cikel in izobrazba matere se pojavljajo kot najbolj pomembne dimenzije pri razlikovanju različnih načinov porabe zunajdelovnega časa v zadnjih dvajsetih letih v Sloveniji. Iste dimenzije so se pokazale kot pomembne tudi na različnih območjih Jugoslavije. Te ugotovitve so v skladu z rezultati tujih raziskav (Chapin, F.S., 1974; Gershuny, J. & Jones, S., 1987; Thalín, M., 1986). Toda pojasnjevalna vrednost posameznih dimenzij se razlikuje od okolja do okolja tako imajo na primer v Jugoslaviji skoraj vse našete dimenzije praviloma večji pomen v manj razvitih regijah kot v razvitih. Poleg tega pa se povečuje tudi število socializacijskih dimenzij, ki določajo način porabe prostega časa, z nižjo razvitostjo okolja. Vse našeto pa pomeni manjšo možnost izbire,

večjo odvisnost od pripisanih socialnih vlog in manj osebni način preživljanja prostega časa v manj razvitih okoljih. Večja možnost izbire, relativna neodvisnost od pripisanih socialnih vlog pa ni samo konstitutiven element prostega časa, ampak odločilen element pri evalvaciji kakovosti življenja.

Pri skupinah z višjim socialno ekonomskim položajem so deleži pozitivnih ocen načina preživljanja prostega časa večji, vendar pa odnos ni linearen. Subjektivne ocene so povezane z aspiracijami in družinskim ciklom. Zaznavo ovir za željeni način preživljanja prostega časa določa pri skupinah iz manj razvitega okolja več socialno ekonomskih dejavnikov kot pri skupinah iz razvitega okolja. Tudi aspiracije so povezane s socialno ekonomskim položajem, čim višji je, tem bolj pogoste so aspiracije po spremembah. Poleg tega pa je motivacija rasti v razvitem okolju bolj pogosta kot v manj razvitem okolju.

Gre torej za sklop med seboj povezanih dejavnikov, kot so boljši socialno ekonomski položaj, manjša povezanost aktualnih vzorcev aktivnosti s konvencionalnimi prediktorji vedenja in večja ter kvalitativno različna motivacijska osnova. Takšen splet ekonomskih, socialnih in psiholoških značilnosti daje možnost za hitrejšo in vsebinsko drugačno spremembo v razvitih regijah v primerjavi z manj razvitimi regijami v Jugoslaviji, in to ne samo v prostem času, ampak na vseh področjih življenja.

OPOMBE

- 1 V analizo so vključeni kompleksni indikatorji materialnega standarda, ki so jih naredile sodelavke projekta "Kvaliteta življenja v Jugoslaviji" (ISU, 1987-1990), in sicer: stanovanjski standard - Srna Mandič, infrastruktura - Barbara Dekleva, opremljenost gospodinjstva - Mojca Novak. Opisi indeksov so v K. Boh et al. (1988): Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji, ISU: Ljubljana.

Večina variabel je razvrščenih od najnižje do najvišje vrednosti, izjema so stopnja urbanizacije, kjer je 1-republiško središče....

5-vas in zaznava pomanjkanja denarja 1- mu ne zmanjkuje denarja, 2- mu zmanjkuje denarja. Ženske imajo vrednost 1, moški pa 2.

- 2 Podatki se nanašajo na vzorec za Jugoslavijo, ki je proporcionalen glede na število gospodinjstev v republikah in avtonomnih pokrajinah, dvostopenjski in stratificiran. Podatki so bili zbrani jeseni 1987, število oseb v vzorcu je 2242. Iz tega vzorca so izdvojeni podvzorci za Slovenijo, razvite, polrazvite in nerazvite regije. Na osnovi več indikatorjev stopnje razvoja (Dolenc et al., 1978) so bile med razvite regije uvrščene Slovenija, Hrvaška in Vojvodina, med polrazvite ožja Srbija ter med nerazvite Bosna in Hercegovina, Makedonija, Črna gora in Kosovo. Če v tekstu ni omenjeno drugače, govorimo o tem vzorcu in o podvzrocih, izdvojenih iz njega.

- 3 Odgovori na vprašanje: "Ali se sprehajate po ulicah in trgovinah?"

	Slovenija(1984)	Jugoslavija(1987)
	%	%
nikoli	62.2	42.2
včasih	31.4	39.0
pogosto	6.4	18.8
število v vzorcu	100.0	100.0
	2471	2242

- 4 V štiri osnovne usmeritve v prostem času so bili vključeni naslednji vzorci aktivnosti:

Osnovne usmeritve:

NEDIFERENCIRANA
TELESNA PASIVNOST

UTILITARNA

Vzorci aktivnosti:

- z nobeno aktivnostjo se ne ukvarja pogosto;
- masmedia (TV, radio, časopisi);
- masmedia in masmedia1 (branje knjig, obisk kina);
- masmedia in sociabilne (obisk prijateljev, znancev);
- masmedia in utilitarne (lov, vrtnarjenje, ročna d., hobiji, nabiranje gozd. sadežev);

ŠPORT, KULTURA, IZOBRAŽEVANJE

- masmedia, sociabilne in utilitarne;
- masmedia, masmedia1, utilitarne in sociab.;
- masmedia, masmedi1, utilitarne, sociabilne in rekreacija;
- masmedia, masmedia1, utilitarne, sociabilne
in kulturno izobraževalne.
- isto kot predhodni vzorec, dodan je šport.

Pogoj za uvrstitev v posamezen vzorec aktivnosti je, da se na vsakem področju oseba ukvarja najmanj z eno dejavnostjo

Obrazložitev formiranja indeksa je opisana v članku Možnosti v zunajdelovnem času (Černigoj Sadar, 1986). Na vzorcu za Jugoslavijo 1987 je bilo ugotovljenih istih šest osnovnih vzorcev aktivnosti, razlike so bile le v pogostosti pojavljanja posameznega vzorca.

- 5 Uporabljena je bila multipna diskriminativna analiza metoda postopnega izdvajanja spremenljivk. Pri vseh vzorcih je bila statistično značilna le prva diskriminativna funkcija. Vse statistične obdelave so bile narejene po programu SPSS (Nie et al., 1970).
- 6 Uporabljena je bila multipna regresijska analiza metoda postopnega izdvajanja spremenljivk.
- 7 Upoštewane so naslednje študije, ki so bile narejene na Inštitutu za sociologijo: Problemi razvoja Slovenije - 1975, Delo in družina - 1982, Kvaliteta življenja 1984.

LITERATURA

- Boh et al. (1988), Stratifikacija in kvaliteta življenja v Jugoslaviji. Ljubljana: Inštitut za sociologijo
- Bourdieu, P. (1984), Distinction. London: Routledge and Kegan
- Chapin, F.S. (1974), Human activity pattern in the city, London: John Wiley
- Chombart de Lauwe, P.H. et al. (1976), Transformations de l'environnement, des aspirations et des valeurs. Paris: Edition du CNRS
- Csikszentmihalyi, M. (1975), Beyond boredom and anxiety. San Francisco: Jossey-Bass
- Černigoj Sadar, N. (1976), Socialne razlike v strukturi prostega časa. Determinante aktivnosti II, Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Inštitut za sociologijo
- Černigoj Sadar, N. (1979), Vzorci obnašanja, Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Inštitut za sociologijo
- Černigoj Sadar, N. (1986), "Možnosti v izven delovnem času." Družboslovne razprave, 4, 85-100, Ljubljana
- Gershuny, J. & S. Jones (1987), "The changing work/leisure balance in Britain, 1961-1984". Sociological Rev., 33, 9-52.
- Dolenc, M. et al. (1978), Utvrđivanje jedinstvenih objektiviziranih kriterijuma za određivanje stupnja razvijenosti republika i autonomnih pokrajina. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja
- Iso-Ahola, S.E. & E. Weissinger (1984), "Leisure and well-being: Is there a connection." Parks and Recreation, June, 40-44.
- Kelly, J.R. (1985), Leisure identities and interactions. London: Allen and Anwin.
- Lewinsohn, P.M. & M. Graf (1973), "Pleasant activities and depression." J. of Consulting and Clinical Psychology, 41(2), 261-268.
- Lewinsohn, P.M. & J. Libert (1972), "Pleasant events, activity, schedules and depression." J. of abnormal Psychology, 79, 291-268.
- Maslow, A.H. (1954), Motivation and personality. New York: Harper and Row
- Mommaas, H. & H. van der Poel (1987), "New perspectives on theorizing leisure." Society and Leisure, 10 (2), 161-176
- Nie, N.H. et al. (1970), SPSS. McGraw-Hill.
- Ragheb, M.N. (1989), "Step-wise regression analysis of leisure domains and the reported contribution of leisure activities to individuals's well-being: an exploratory study." Society and Leisure, 12 (2), 399-412.
- Rapoport, R. & R.N. Rapoport (1975), Leisure and family life cycle. London: Routledge and Kegan Paul.
- Roberts, K. (1988), "Leisure theory: defending the roots and cultivating the new branches." ISA Conferences: Leisure, Labour and Lifestyles. Brighton.
- Tahlin, M. (1986), "Leisure and recreation." V R. Erikson & R. Aber (Eds.), Welfare in transition: Living conditions in Sweden 1968-1981. Oxford Univ. Press.
- Veblen, T. (1953), The theory of leisure class: An economic study of institutions. New York.
- Weber, M. (1968), Economy and society. New York: Bedminster Press